

УДК 81'373.46'374

Н. І. Шашкіна
Л. В. Дружиніна
К. В. Соколова
О. О. Щетинникова

ЛІНГВОМЕТОДИЧНІ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Стаття присвячена лінгвометодичному і лексикографічному вивченню терміносистеми будівельного виробництва в контексті питань ідентифікації, розробки й семантичного та концептуального вивчення процесів номінативної діяльності людини для вираження спеціальних понять у науково-технічному мовленні. Виявлення розбіжностей у системі понять, що виражаються термінами іноземної та рідної мов, це важливий крок на шляху міжмовної гармонізації терміносистем, який нівелює проблему перекладу термінів. Знання властивостей та особливостей термінів допоможе правильно і більш точно інтерпретувати необхідний матеріал.

Ключові слова: *термінознавство, галузева терміносистема, термінологічна лексикографія, номінативна діяльність.*

DOI 10.34079/2226-3055-2020-13-22-267-273

У сучасних мовах найрухливішою частиною словникового складу є термінологічна лексика, яка постійно збагачується внаслідок прогресу в тих галузях діяльності людини, з якими ця термінологія пов'язана. Необхідність інформаційного забезпечення людської діяльності зумовлюється рядом численних завдань з упорядкування, нормалізації та уніфікації науково-технічної термінології як у масштабі країни, так і на міжнародному рівні. Інтенсивний розвиток науки та техніки, поглиблення загальних знань про світ, широке розповсюдження та доступність засобів масової інформації призводять до безперервного збільшення обсягу інформації. Для того, щоб зрозуміти цю інформацію, нерідко потрібно знайти словникове тлумачення або дефініцію того чи іншого поняття, тоді на допомогу приходять нормативний чи перекладний термінологічний словник.

На основі мовних фактів науковці зробили висновок, що активність або пасивність процесів номінації зумовлюється потребами суспільства і є вираженням змін у виробничій, громадській, культурній та політичній діяльності людей. Чим значніші зміни в навколишній дійсності, чим відчутніші соціальні перетворення, тим активніше відбуваються процеси творення нової лексики. Сучасна теорія термінології не дає відповіді на багато питань, що виникають під час практичної роботи з термінами.

Наша стаття продовжує серію досліджень, які присвячені комплексному вивченню галузевих терміносистем в контексті питань ідентифікації, розробки і семантичного та концептуального вивчення процесів номінативної діяльності людини, для вираження спеціальних понять у науково-технічному мовленні.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що, аналізуючи лексичний склад і характер організації термінологічної системи, можливо значно сприяти

раціоналізації загального підвищення ефективності термінологічної роботи, яка пов'язана з упорядкуванням науково-технічної термінології та термінологічної лексикографії.

Проблема точного визначення термінів у словниках є однією з найважливіших у термінологічній лексикографії. Дефініція терміна повинна називати як істотні ознаки певного поняття, так і його місце в системі понять галузі знань. Як показує практика, ця вимога не завжди виконується в наявних термінологічних словниках, тому задачу формулювання точної дефініції терміна будемо вирішувати з урахуванням системних ознак терміна [3].

Водночас **наукова новизна** статті має загальнолінгвістичне значення: комплексне вивчення терміносистеми найменувань будівельних машин і механізмів у системному лінгвометодичному та лексикографічному аспектах не проводилося; між тим, ця терміносистема має декілька цікавих характеристик. **Теоретичне і практичне значення** дослідження полягає в тому, що отримані результати сприятимуть вдосконаленню методики аналізу галузевих терміносистем, вони уточнюють певні положення термінознавства і можуть знайти практичне застосування при складанні галузевих термінологічних словників.

Мета статті полягає в комплексному вивченні корпусу найменувань будівельних машин в англійській та українській мовах в парадигматичному та лексикографічному аспектах. Реалізація поставленої мети потребує з'ясування особливостей парадигматичних відношень термінів у сфері функціонування.

У статті використані наступні методи лінгвістичного аналізу: структурно-семантичний, метод словотворчого аналізу (виявлення типових способів номінації), а також, при визначенні диференційних та інтегральних ознак термінів, комбінаторна методика професора Т. П. Ломтева з елементами родо-видової методики Т. Л. Канделакі.

Спільні та розпізнавальні ознаки значень термінів базуються на дефініціях термінів у сучасних довідниках та посібниках з будівельних машин («Машини для земляних робіт», «Машини для паливних робіт», «Машини для підйомно-транспортних робіт», тощо), а також з урахуванням зв'язку цих термінів з іншими у межах парадигматичної організації терміносистеми. Таким чином, кожний член парадигми вивчався не відокремлено, а у складі спорідненої групи термінів. Дефініції термінів, одержані з застосуванням комбінаторної методики, відзначаються одноманітністю, вичерпною інформативністю, чіткою логічною послідовністю.

Лінгводидактичні проблеми утворення фахових навчальних словників залишаються актуальними для методики викладання іноземних мов у вищому технічному навчальному закладі. У зв'язку з цим стає важливим питання створення серії навчальних іншомовних українських професійно-орієнтованих словників, які сприяють активізації термінологічних досліджень у галузі української мови. Аналіз лінгвометодичної літератури з питань навчальної лексикографії та наявних українських двомовних словників дозволяє окреслити головні параметри, які, на наш погляд, доцільно покласти в основу розробки навчальних фахових словників з будівельних спеціальностей.

Особливість навчального перекладного словника, який зображає мікросистеми конкретної науково-технічної підмови, потребує обґрунтування теоретичної та практичної тематичної структури словника і виділення основних понять конкретної галузі знань для розв'язання питань про зв'язок певних слів, які треба зобразити в навчальному словнику. Поряд з парадигматичними зв'язками особлива увага

приділяється словотвірним зв'язкам лексичних одиниць, які характеризують цю підсистему, і наочно демонструють системність лексики в навчальному процесі. Системність науково-технічної лексики конкретної галузі в навчальному словнику дає можливість опанувати системою словотворення та лексичною системою у їхньому взаємозв'язку для засвоєння іноземної мови, яка вивчається. Словотворчі зв'язки також мають першочергове значення. У словниках, про які йде мова, використання прийому «часткового гніздування» слів стає корисним і доцільним [2]. Синхронне словотворче гніздо навчального фахового словника з «частковим гніздуванням» обов'язково включає регулярні деривати за семантичним і формальним відношенням (не тільки афіксальні, а й синтаксичні, які створені за продуктивними моделями для цієї підмови). Така словникова стаття-гніздо може розглядатися поряд з окремим словом як одиниця навчального словника.

Термін виступає ефективним інструментом наукової комунікації через впорядкування, зберігання, перероблення і передачу інформації й ґрунтується на певного роду ментальних категоріях, закладених в пам'яті фахівця. Категоризація з позицій когнітивної парадигми – це віддзеркалення процесу, який співвідносить предмет наукової думки з певною концептуальною категорією і визначається мовним знаком. Терміни, таким чином, у сфері спеціальної комунікації є вербальними проявами, виразами процесів категоризації та концептуалізації.

Термінологія є частиною загальнолітературної мови і в процесі термінологічної номінації використовуються такі ж мовні ресурси як і при утворенні будь-якого слова даної мови. За думкою В. М. Лейчика «термін зростає на лексичній одиниці певної природної мови» [1]. Це стосується термінів, які виникли на основі загальноповсякденних слів. Оскільки будівельна термінологія є однією з давніх терміносистем, багато термінів виникли на базі слів загальнолітературної мови. З появою необхідності будувати укриття і житло людині було потрібно використовувати камінь (*stone*), колоди (*logs*) з різних порід дерева (*timber*), соломку (*straw*), очерет (*reed*), глину (*clay*) та вапно (*lime*), цеглу (*brick*), черепицю (*tile*).

Назви будівельних матеріалів, приладів, пристроїв ще не були термінами. Це були повсякденні слова, що означають звичайні предмети, з якими людина стикалася у своєму повсякденному житті. Знайомі слова починають використовувати для номінації нових об'єктів дійсності. Колишнє найменування асоціюється з деякими вже відомими уявленнями, які формують в людській свідомості концепт. Використання знайомих слів для нових понять відбувається шляхом семантичного деривата. Із загально літературними словами у них збігається лише звукова форма. Фактично відбувається виділення нового слова, з'являється семантичний неологізм, а не поява нового значення старого слова.

Номінація здійснювалася на основі будь-якої подібності предметів, наявності у них загальної ознаки. Так, найменування *wool* (*шерсть*), *paste* (*паста*), *shell* (*шкаралупа*), *head* (*голівка*) / *of nail* (*цвяха*), *cap* (*голівка*) / *of screw* (*гвинта*) з'явилися в досліджуваній терміносистемі завдяки зовнішній подібності з предметами, що позначаються цими словами, а також схожості виконуваної функції. Предмет, позначений терміном *wool*, має зовнішню схожість з предметом, позначеним повсякденним словом *wool* (*шерсть*) – волокниста речовина. *Paste* (*of cement*) по консистенції схоже на пасту (цементну). *Screw cap* (голівка гвинта), *nail head* (голівка цвяха) формою схожі на голову людини. *Sandwich shell* (захисна шарова та шкаралупа) виконує ту ж саму функцію, що і шкаралупа яйця, горіха – покрити, оберігти від чого-небудь.

Терміни – семантичні деривати, які, на нашу думку, можуть бути першими термінологічним найменуваннями, з якими починають знайомство студенти. Вони вже знають загальнолітературне значення, тому термінологічне значення краще запам'ятовується. Наприклад: *caterpillar crawler*, *caterpillar tractor*, *cat* – гусеничний трактор.

Тематичні групи всередині терміносистеми не тільки відбивають позамовну системність, а й демонструють власне мовні системні відносини, що зумовлені зв'язком опорних та периферійних термінів між собою. Це досить добре ілюструє терміносистема «Назви будівельних машин і механізмів». Значення опорних термінів даної терміносистеми є змістовною опорою значень периферійних термінів, що сприяє створенню всередині тематичних угруповань ієрархічно упорядкованих великих та малих мікросистем у вигляді лексико-семантичних парадигм. Терміни в межах лексико-семантичної парадигми мають чітке місце. Загальногалузеві й опорні терміни входять до складу двох лексико-семантичних парадигм (зовнішню та внутрішню), окремі ж терміни можуть бути членами тільки однієї лексико-семантичної парадигми, в якій «розвиток семантичної теми йде ... за лінією спеціалізації». У лексико-семантичних парадигмах терміни об'єднуються навколо опорних термінів, які є членами парадигм без ознак, тому що мають загальні ознаки, характерні для всіх членів даної парадигми. У значеннях периферійних термінів, членів парадигм, обов'язково присутня диференційна ознака (одна або кілька), за якою терміни протиставляються один одному. Наприклад, в українській мові: *щогова дробарка* – *роторна дробарка* – *конусна дробарка* – *молоткова дробарка*, а в англійській мові: *crusher* – *stone crusher* – *jaw crusher* – *rotary crusher*.

Зовнішня лексико-семантична парадигма в цій системі утворюється загальногалузевими та опорними термінами. У подібних парадигмах спостерігаються тільки відносини перетину та включення. Наприклад, в тематичній групі «Назви вантажно-підйомних машин» зовнішня парадигма складається з наступних термінів: *підйомно-транспортна машина* – *вантажно-підйомна машина* – *підйомник* – *лебідка* – *домкрат* – *кран*, а в англійській мові: *hoisting transport machine* – *hoisting machine* – *hoist* – *jack* – *crane*. Диференційні ознаки зовнішньої парадигми завжди є загальними на рівні внутрішньої парадигми. Внутрішня парадигма утворюється з опорних та периферійних термінів. Для внутрішньої парадигми характерні чотири типи семантичних відносин термінів: включення, перетин, тотожність, градація.

У термінологічних угрупованнях може бути одна або кілька внутрішніх парадигм. Їхня кількість залежить від кількості опорних термінів, що знаходяться в основі парадигм такого типу. Таким чином, в термінологічних угрупованнях «Найменування вантажно-підйомних машин» фіксується чотири внутрішні парадигми з опорними термінами: в українській мові – *підйомник*, *лебідка*, *домкрат*, *кран*; в англійській мові – *hoisting transport machine* – *hoisting machine* – *hoist* – *jack* – *crane*. Наведемо приклад парадигми з опорним терміном «кран» (в основі поділу лежить ознака «за характером самостійності пересування»): *рейкоколісний залізничний кран*, *пневмоколісний кран*, *гусеничний кроківний кран*, *автомобільний кран*; англ.: *rail wheel crane* – *pneumatic wheel crane* – *crawler crane* – *truck crane*. Опорні терміни, члени зовнішньої парадигми, в досліджуваній терміносистемі представлені тільки односкладовими найменуваннями як в українській так і в англійській мовах (*конвеєр*, *навантажувач*, *дармой*, *сито*, *дробарка*, *дозатор*). Терміни на рівні внутрішньої парадигми об'єднані загальною видовою ознакою, які розрізняються однією диференціальною незалежною ознакою, є двокомпонентними термінами-словосполученнями або термінами-складними словами.

Наприклад, в українській мові: *рухомий дармой – нерухомий дармой, хитний дармой – вібраційний дармой, ексцентриковий вібродармой – інерційний вібродармой; розчинозмішувач – бетонозмішувач; глиномішалка – вапно мішалка*, а в англійській мові: *concrete mixer – mortar mixer – clay mixer – lime mixer*. В англійській мові терміни утворюються за моделлю N + N, а в українській – це складене слово. В цих мовах споріднені поняття номінуються спорідненими словотвірними моделями, які притаманні тій чи іншій мові. Така тотожність структури термінів, які називають однорідні поняття, є власнемовним засобом систематизації.

Лексико-семантичні парадигми, відокремлені при сегментації назв терміносистеми на мікросистеми різних рівнів, приймаються нами як найменші цілісні мікросистеми, зовнішні та внутрішні зв'язки яких мають найважливішу систематизуючу функцію, що допоможе виявити природу і характер відносин між термінами, виявити особливості значень термінів. Ці мікросистеми – парадигми безпосередньо протиставлені одна одній на основі співвідносних ознак: за допомогою диференційних ознак значень загальногалузевих та опорних термінів утворюються зовнішні парадигматичні протиставлення; за допомогою диференційних ознак значень периферійних термінів формуються внутрішні парадигматичні протиставлення. У лексико-семантичних парадигмах даної терміносистеми терміни-члени парадигми групуються згідно з диференціальними ознаками (незалежним і залежним), утворюючи опозиції, в яких протиставлення обумовлюється або співвідношенням «наявність-відсутність» ознаки (інклюзивні відносини), або розподілом однорідних ознак (відносини перетину).

На підставі порівняльних досліджень планується уточнення та закріплення еквівалентності термінів, виявлення паралельних засобів термінотворення. Результати цієї роботи над термінологічною лексикою знайдуть застосування не лише в лексикографічній практиці, але й в процесі викладання курсу іноземної мови професійного спрямування. Володіння іноземними мовами у сучасних умовах стає необхідним компонентом майбутньої професійної діяльності фахівця. Конкретною метою навчання бакалаврів, магістрів та аспірантів іноземній мові у вищому технічному навчальному закладі (ВТНЗ) є підготовка до вивчення наукової літератури за фахом, написання тез і статей, вміння представити інформацію і вести дискусію іноземною мовою та ознайомлення з досягненнями закордонних вчених.

Комунікативна спрямованість навчання іноземній мові передбачає володіння всіма видами усної та письмової комунікації, а також практику і досвід перекладацької діяльності. Для того, щоб виділити, оцінити, переробити й, надалі, використовувати необхідну фахову інформацію, треба навчитися правильно перекладати спеціальну літературу з лексичної, граматичної та стилістичної точок зору. Технічний переклад, безумовно, є одним з найскладніших видів перекладу. Для адекватної інтерпретації матеріалу на іншу мову фахівець повинен бути висококваліфікованим, різнобічним та спроможним розбиратися не тільки в технічних дисциплінах, але й в питаннях лінгвістики. Відомо, що логічно осмислити та стилістично зберегти зміст перекладеного документа можливо тільки з урахуванням всієї специфіки термінології.

Основні особливості перекладу науково-технічних текстів, в першу чергу, проявляються саме в обов'язковому володінні перекладачем усіма термінами, що стосуються конкретної технічної галузі перекладу. Він повинен розуміти не тільки зміст слів, які перекладаються, але й враховувати всі особливості застосування, знати ряд теоретичних положень щодо природи і семантики терміну.

Виявлення розбіжностей у системі понять, що виражаються термінами іноземної та рідної мов, це важливий крок на шляху міжмовної гармонізації терміносистем, який нівелює проблему перекладу термінів. Знання властивостей та особливостей термінів допоможе правильно і більш точно інтерпретувати необхідний матеріал.

Для того, щоб розробити ефективну комунікативну систему навчання мови за фахом, необхідно зробити чіткий відбір мовного матеріалу, який дозволить максимально інтенсифікувати процес опанування іноземною мовою за фахом. При розробці тематичних циклів особливу увагу слід приділити вивченню терміна та його структурно-семантичних особливостей. При складанні лексичного мінімуму до певного тематичного циклу слід урахувати згадані вище особливості термінів. Важливо також вказати синоніми та словосполучення з термінами, які досліджуються, навести приклади їхньої багатозначності. Підготовчі та мовні вправи в системі навчання іноземній мові у ВТНЗ забезпечують опанування необхідним мовним матеріалом (у даному випадку, термінологічним) і вдосконалення вмінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Зміст зазначених етапів передбачає введення термінологічної лексики не як одноетапний акт ілюстрації та систематизації, а як цілісну систему вступних вправ, які систематизують і закріплюють нову термінологічну інформацію. Введення нової термінологічної лексики в мовних вправах може позитивно впливати й на засвоєння її семантики.

Вивчення властивостей термінів сприяє розумінню специфіки терміносистеми, її більш швидкому засвоєнню і правильному використанню термінології. Це забезпечує успішне вирішення завдання, формування професійної компетентності та професійного розвитку студентів і є необхідною умовою успішної професійної діяльності фахівця сучасної вищої школи, здатного здійснювати ділові контакти з іншомовними партнерами у різних фахових галузях.

Список використаної літератури

1. Лейчик В. М. Терминоведение : предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – 2-е изд. испр. и доп. – Москва : КомКнига, 2006. – 256 с. ; Leychik V. M. Terminovedenie : predmet, metody, struktura / V. M. Leychik. – 2-e izd. ispr. i dop. – Moskva : KomKniga, 2006. – 256 s.

2. Русско-англо-немецкий строительный словарь по технологии производства строительных материалов и газобетонных изделий / под ред. В. А. Мартыненко, Н. И. Шашкиной. – Днепропетровск : ПГАСА, 2009. – 140 с. ; Russko-anglo-nemetskiy stroitelnyy slovar po tekhnologii proizvodstva stroitelnykh materialov i gazobetonnykh izdeliy / pod red. V. A. Martynenko, N. I. Shashkinoy. – Dnepropetrovsk : PGASA, 2009. – 140 s.

3. Шашкина Н. И. Теоретические предпосылки исследования терминологии строительного машиностроения в лингво-когнитивном аспекте / Н. И. Шашкина, Л. В. Дружинина, К. В. Соколова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія філологічна. – 2016. – Вип. 64. – С. 181–184 ; Shashkina N. I. Teoreticheskie predposylki issledovaniya terminologii stroitel'nogo mashinostroeniya v lingvo-kognitivnom aspekte / N. I. Shashkina, L. V. Druzhinina, K. V. Sokolova // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia filolohichna. – 2016. – Vyp. 64. – S. 181–184.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2020.

N. Shashkina
L. Druzhinina
K. Sokolova
O. Shchetynnykova

LINGUISTIC METHODOLOGICAL AND LEXICOGRAPHICAL ASPECTS OF TERMINOLOGY

The research of construction machinery term system has been carried out in systematic functional and lexicographical aspect in the context of extra linguistic factors which influence the formation of any branch term system.

Linguistic means of the terms nomination have been investigated in a complex way. The main paradigmatic characteristics of the construction machinery term system have been defined. It should be noted that a branch term system is the kind of a mirror. It reflects the character, the mentality and the activity of the community. It is the most adaptable and responsive to changes in a sphere of production. The rapid advances which are being made in construction, the appearance of new machines and tools create a continual demand for the formation of new terms to express new ideas and to name new objects.

Terms are the necessary tools which help us to convey thoughts or a new name to an item. When a new product, new conception comes into the life of people it definitely finds a name in their language. To obtain better and more acute results different methods have been used.

Combinatory methods of T. Lomtev along with some elements of generic and aspectual methods of T. Kandelaki were used to single out microsystems of different levels in the investigated term system. These methods have also contributed to the possibility to define differential and integral features of term meanings. Various reference books and manuals in construction machinery («Earth moving machines», «Hoisting machines and equipment» etc.) were used to conduct research of term definitions.

The types of terminological thematic groups and the peculiarities of synonymic and antonymic relations have been determined and analyzed. Enriching the building terminology by the semantic method and by borrowing words from general language in the process of nominating a new item has been examined in the article.

Taking into consideration our experience of compiling term dictionaries, we propose a special training dictionary containing an alphabetical and field arrangement of terms with their definitions and translation. It will be of great help for students and it can be considered as the main linguistic component in a process of professionally-oriented teaching of foreign languages.

Key words: *term, construction machinery, term system, systematic character of terms, paradigmatic analysis, paradigmatic structure of term system.*